

2.3. Студентські «багатотиражки» як інструмент формування радянської ідентичності майбутніх педагогів

Підготовці майбутнього педагога в Радянському Союзі відводилась особлива роль. Надання вихідцям із селянського та робітничого середовища небачених раніше можливостей і щодо здобуття освіти, і щодо подальшої зміни соціального статусу (у межах «класово прийнятного» прошарку «трудової інтелігенції»), мало демонструвати переваги нової влади. У графі анкети для вступників відповідь: «із родини селян або робітників» засвідчувала «правильне» походження та ставала одним із ключів, які відкривали двері до вищих навчальних закладів, а також закріплювало за майбутніми вчителями/викладачами статус «провідника» комуністичної ідеології. У новій, радянській ідентичності, соціальна складова мала замінити національну, із паралельним закріпленням ідей «комуністичного інтернаціоналізму», проте, з відверто російським акцентом. Одним із інструментів «творення» нової людини в умовах навчання в інститутах/університетах стає партійно-комсомольська преса.

Однак навіть у цілком просякнутими ідеологічними кліше виданнях, можемо відстежувати зміни у «лінії» та політиці партії, які відображали підходи до формування радянської ідентичності, з врахуванням політичної кон'юнктури того чи іншого періоду.

Розглянемо та порівняємо підходи, які використовувались у радянських студентських газетах як у період «розвинутого» сталінізму (на прикладі багатотиражки Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова

«За більшовицькі кадри» за 1949 р.), так і короткотривалої «відлиги», яка пов'язувалась із відносною лібералізацією (на прикладі газети Житомирського педагогічного інституту ім. І. Франка «Студентська молодь» за 1958-1959 рр.).

Певною новизною дослідження є спроба аналізу пропагандистських механізмів заміщення національного соціальним на сторінках студентської періодики. Саме соціальний критерій і мав перетворитись на ключовий елемент радянської ідентичності, хоча його вагомість не заперечувала домінантність її російської компоненти.

Робота базується на теоретичних підходах, запропонованих у вже класичному дослідженні Т. Мартіна [10] та монографії Л.Нагорної, присвяченій вивченню регіональних ідентичностей із розлогими історичними екскурсами, в яких, серед іншого, розглядається й феномен радянської ідентичності [11].

Видання педагогічних інститутів радянського періоду в сучасній українській історіографії розглядались як джерела інформації для характеристики організації навчального процесу, громадської діяльності в освітніх закладах різного профілю [8; 13], вивчення особливостей проходження виробничих практик майбутніми педагогами [9], на початкових періодах формування радянської педагогіки та організації на нових засадах освітньої діяльності у закладах вищої освіти. Автори згаданих статей не акцентували своєї уваги на питаннях формування радянської ідентичності.

Джерельною базою статті є ювілейні збірники до річниць утворення університету (інформація, присвячена радянському періоду, й зокрема 20-40 рр. XX ст., розглядається в них не критично) [4]; газети «За більшовицькі кадри» Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова за 1949 р. [17] та «Студентська молодь» Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка за 1958-1959 рр. [14].

Від моменту встановлення більшовицької влади на теренах України тривав процес формування радянської ідентичності «інтернаціонального» зразку, з поступовим посиленням російського домінування. Паралельно відбувалось і формування української радянської ідентичності, що набуло виразності в умовах «коренізації». Ці процеси мали декілька хвиль/етапів, кожен з яких відображав зміст «поточної» політики та важливість розв'язання найбільш актуальних для комуністичної партії та її керівництва завдань, спрямованих на формування гомогенного суспільства «однорідності та однаковості». Нова держава проголосила своєю соціальною основою робітників та селян, які позбавлялись капіталістичних «ланцюгів» у всіх проявах. Представники цих верств (або, у відповідності з марксистською доктриною, класів) повинні були взяти владу в свої руки. Для розв'язання цього завдання освіти відводилась не остання роль. Тому поповненню лав студентства представниками робітництва та селянства, для їх перетворення на радянських спеціалістів у всіх галузях, приділялась особлива увага. Молоді люди, як найбільш «вдячний матеріал», піддавались інтенсивній «обробці» та вихованню в дусі «комунізму» та «інтернаціоналізму». Функція активного просування радянської ідеології закріплювалась за освітніми закладами.

Перші кроки, пов'язані із підготовкою вчорашніх робітників та селян до вступу у вищі навчальні заклади, співпадають із початком реалізації політики «націоналізації». Губернський Житомир не став винятком*.

У 1922 р. тут засновують вечірній робітничий факультет ім. Жовтневої революції. Метою його створення була підготовка слухачів для вступу до інститутів.

*Цей статус місто зберігало до 1925 р., у 1937 р., у відповідності із новими радянськими підходами у адміністративно-територіальній структурі, було створено Житомирську область, із центром в Житомирі.

Через рік від початку діяльності, на робітфаку з'являються партійний та комсомольський осередки, згодом і профспілка, поява яких відповідала загальним установкам політизації освіти та поступового формування обрисів тоталітарної системи радянського зразка. У 1926 р. робітфак підпорядковується Інституту народної освіти [3, с. 54], в самій назві якого втілювалась базова ідея «робітничо-селянської» держави.

Саме цього року радянськими теренами прокотилася хвиля перейменувань та присвоєння нових назв на честь діячів, яких партія визнала гідними подібної оцінки їх заслуг. Так, колишній Катеринослав перейменовують на Дніпропетровськ, на честь комуніста Г. Петровського, одного із організаторів ВЧК. Волинському інституту народної освіти, як зазначалось в офіційних повідомленнях, «на клопотання трудящих», присвоюють ім'я Івана Франка [4, с. 8]. Хоча це, безумовно, було політичне рішення, пов'язане із поділом Волині на дві частини й перетворенням Житомирщини на своєрідний радянський форпост на західному кордоні країни. «Вписування» в радянський наратив постатей Тараса Шевченка та Івана Франка виконувало важливе завдання: селянське походження першого та спільний для обох імідж борців за свободу від поневолення народу, перетворювали їх на важливі постаті в ідеологічних конструкціях, а також, певною мірою, сприяли розмиванню національного у соціальному. У випадку Івана Франка «привласнення» його імені нагадувало й про радянські територіальні претензії на західноукраїнські землі. Актуалізація уваги на цих постатях також відповідала ідеологічним засадам політики «коренізації».

Зосереджуючи увагу на парадоксальних результатах радянської національної політики в умовах «коренізації», Т. Мартін наголошував, що «...демонстративна повага до національних особливостей неросійських народів була покликана здеполітизувати національну ідентичність» [10, с. 30].

Про важливість саме соціальної компоненти у формуванні «людини радянської» свідчить і нова назва Житомирського навчального закладу. У 1929 р. інститут було реорганізовано в Інститут соціального виховання. У його складі об'єднали педагогічний інститут, два педтехнікуми, педагогічний робітфак та підготовчі курси [4, с. 7]. Не забували радянські ідеологи й про «вороже оточення» та необхідність перманентної готовності до війни (як і «експорту» революції). У 1927 р. запроваджується військова підготовка, студентів надсилають на табірні збори та стажування до військових частин [4, с. 8].

На початку 1930 р. у Житомирському інституті соціального виховання створюється газета «За більшовицькі кадри» [16]. Використання гасла в якості назви, яке є більш ніж промовистим — ще одна особливість радянської пропаганди та агітації. Після завершення Другої світової війни, газета з ідентичною назвою буде видаватись і в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечнікова.

Від 1933 р. радянська пропагандистська машина починає наголошувати на культурній єдності росіян і українців, яка у 1935 р. переросте у «дружбу народів». Саме ця метафора «надалі служитиме на позначення нового радянського національного устрою» [10, с. 459].

Друга світова війна внесла свої корективи у ставлення радянської влади до збереження національної ідентичності. Однак, дуже швидко фактор пограничності, форпостності України перед обличчям нових політичних загроз, вже в умовах «холодної війни», позначився на посиленні ідеологічної роботи у сфері закріплення уніфікованої радянської ідентичності. У повоєнний період й до 1953 р. культ особи Сталіна просувався з особливою інтенсивністю. Студентські газети були одним із його рупорів. Стилїстика та романтизоване подання інформації про цілком буденну для студентства справу — складання сесії — відображає «нерв» та фанатичність культу, (а у світлі сучасної війни, прізвище сту-

дентки виглядає як тролінг з минулого): «Вона думає про Москву, про Червону площу, про людину, якій вона зобов'язана великим правом на освіту, на працю, на щастя. Вона знає, що Сталін не спить в цей чудовий літній ранок. Він підходить до вікна, ясним зором оглядає рідну країну, він бачить і її, радянську студентку Лілу Кацапову, і він посміхається їй по-батьківському тепло, привітно, ласкаво» [17, с. 2].

Проте Сталін та його оточення не могли відкинути та забути про український внесок як у перемогу над нацизмом, так і наявність українського руху опору в умовах війни. Тому у повоєнний період знову повернулись до використання української мови у студентських виданнях. Навіть в університетах тих міст, які сьогодні російська пропаганда називає «містами русскої слави». Йдеться про Одеський державний університет ім. І.І. Мечнікова та студентську багатотиражку «За більшовицькі кадри», цитата з якої наведена вище. На сторінках цього видання вчергове зустрічаємо зміщення акцентів із національного (але за його присутності) до соціального та з акцентом на елементах культу вождя: «Товариш Сталін про диктатуру пролетаріату» – на це питання відповідає студент II курсу філологічного факультету (*українській відділ*) Олександр Хромов. Йому є про що розповісти. Його власне життя – приклад великої перетворюючої сили диктатури пролетаріату та її державної форми – радянської влади. Влада рад дала змогу синові селянина-бідняка ... одержати середню освіту... Більшовицька партія, радянська влада дали змогу простому *українському* юнакові вчитися в університеті» [17, С. 2].

Перші роки після смерті Сталіна, позначені хоча й дуже умовною, проте лібералізацією. Це знайшло відображення і у змісті та тональності публікацій, які розміщувались у студентських багатотиражках. У якості окремого регіонального кейсу, в якому знайшли відображення загальні підходи, властиві для досліджуваного періоду (в контексті формування «людини

радянської»), проаналізуємо зміст студентської газети «Студентська молодь», яка видавалась українською мовою 1958-1959 рр.* у Житомирському державному університеті імені Івана Франка [14].

Зміст аналізованого видання демонструє дві тенденції: з одного боку, елементи «лагідної» ідеологічної обробки майбутніх радянських педагогів, з іншого — закріплення в їх свідомості особливої ваги Росії та Москви як політичного та інтелектуального центру.

Радянський державно-політичний апарат, як і в довоєнний період, спирався на діяльність низових структурних підрозділів, представлених в усіх організаціях та навчальних закладах. Попри безумовне домінування партійних установок, рішень, й відповідно закріплення провідних ролей за партійними осередками у кожній установі, зберігалось формальне представлення інших структур, які мали втілювати «демократичність» та «народність» влади. До таких належали профспілки, у випадку інститутів — ще й осередки ЛКСМУ, адже майбутній вчитель обов'язково мав бути комсомольцем. Всі згадані організації, включно із дирекцією Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка, виступили засновниками нового видання.

Започаткування газети приурочили до 1 травня. У вступній частині «До читача» зазначалось: *«Вихід молодіжної газети в світ служить незаперечним і яскравим доказом невтомного піклування рідної комуністичної партії за студентську молодь нашого інституту та її ідейне зростання. Головна мета багатотиражки — виховувати молодих будівників комунізму, бути для них чуйним другом і вдумливим наставником»* [14, с.1].

*Масований наступ на українську мову (як один із складових національної ідентичності) розпочнеться згодом (від 1963 р., коли на XXII з'їзді КПРС проголосили курс на побудову комунізму, й серед іншого, анонсували бажаність загального переходу на російську, що мало стати запорукою швидкого будівництва комунізму).

Попри домінування на сторінках газети публікацій з радянськими ідеологічними кліше, зустрічаються і цілком нейтральні: студентська лірика, замальовки зі студентських весіль (навіть із фото поцілунків молодят) та інших побутових сюжетів. З точки зору краєзнавства представляє інтерес розлогий стаття в одному з номерів про житомирський період життя та педагогічної діяльності Олександра Довженка.

У першому ж номері, поруч із офіційними привітаннями (написані типовим радянським «новоязом») з нагоди заснування видання від обласних органів партії, комсомолу, розміщене й цілком нейтральне, без жодного ідеологічного навантаження, привітання вже відомого на той час письменника Василя Земляка*:

«Побажаємо щойно народженій газеті бути не лише літописцем нашого життя, але й ні тепер, ні в майбутньому..., не забувати свого головного призначення: будити у своїх молодих читачів наполегливість, завзяття, любов до праці і до людини...» [12, с. 1]. Можемо припустити, подібні «вольності» також стали відображенням короткотривалої «відлиги». Симптоматично, що у 1958 р. В. Земляк обіймав посаду відповідального секретаря газети «Радянська Житомирщина», й цього ж року був переведений на підвищення до Києва.

Зміст студентської газети підтверджує тезу, яку висловлює Л. Нагорна — у формуванні ідентичності беруть участь різні суб'єкти — від представників влади до виконавціввокалістів [11, с.165]. Традиційні культурно-масові заходи (щорічні огляди художньої самодіяльності) містили обов'язкові компоненти та вибудовувались у відповідності з ідеологічною ієрархією, яка «працювала» на формування радянської ідентичності: виступ хорової капели з літературно-музичним монтажем «Ле-

*Справжнє ім'я — Вацлав Вацек, етнічний чех, який народився на Вінниччині, за його сценарієм було знято фільм Івана Миколайчука «Вавилон XX».)

нін завжди з нами» (автор — студент В. Грабовський,* революційна пісня «Варшав'янка»; далі — «руській перепляс», звісно ж, «під гучні оплески». У програмі — й пісня англійською мовою, але це «задушевна «Пісня негра». Завершенням, «кодою» концерту стає пісня В. Мураделі «Россія — родина моя» [1, с. 2].

На сторінках видання представлений весь комплекс ідеологічної роботи, яка проводилась із майбутніми вчителями: аналіз успішності засвоєння курсу з історії КПРС; зміст політінформацій, присвячених розгляду рішень з'їздів комсомолу та партії; «теоретична конференція», назва якої говорить за себе: «Комунізм — це молодість світу і його будувати молодим»; тематика доповідей («Героїчна семирічка», «Рішення XXI з'їзду КПРС», «Змагання за право називатись групами комуністичного навчання і праці», «Звернення XIII з'їзду ВЛКСМ» тощо). Базовою історичною подією й, відповідно, основою формування радянської ідентичності залишалась «Велика Жовтнева революція». На виховних заходах студенти зустрічались із «учасником штурму Зимового палацу» [7, с. 3]. Газета містила й міжнародні огляди — зазвичай, це замальовки про вартість та доступність навчання, студентські страйки в «капіталістичних» країнах [5, с.4]. Зазначені заходи мали впливати на підготовку вчителя, за яким і закріплювалась функція «провідника» партійної лінії, спрямованої на формування радянської ідентичності учнів.

Підсумовуючи, зазначимо. Мова видання (помітно «модернізована» радянськими «мовознавцями») залишалась єдиним елементом** допустимого у збереженні національної ідентичності, яка розчинялась у своєму

*Валентин Грабовський (1937-2004) — згодом стане членом спілки письменників СРСР, український поет, перекладач, мистецтвознавець. Засновник та Голова громадської організації «Житомирський обласний відділ Спілки поляків України»

**До мови додавалась згадка Тараса Шевченка у патріотичній студентській поезії

радянському відповіднику. Локальні студентські газети обов'язково містили елементи «офіціозу». Тон та інтенсивність пропаганди у 1949 та 1959 рр. суттєво різнилися. Однак багатотиражки продовжували виконувати свою місію — ідеологічну «ковку» «людини радянської». Студентська й викладацька наукова активність передбачала участь у цілком ідеологічних за суттю конференціях, на сторінках видань обговорювались рішення партійних та комсомольських з'їздів. Особлива увага приділялась показникам успішності при вивченні «Історії КПРС», у газетах містились репортажі про питання, перебіг іспитів та їх результати.

Студентська самодіяльність чітко регламентувалась ідеологічними підходами та обов'язковими компонентами програми, спрямованої на закріплення радянської ідентичності, в якій Росії, російській мові відводили ключове значення. Студентські газети не роздавались безкоштовно. Одеська багатотиражка коштувала 20 коп., Житомирська — 15 коп. Проте назва «багатотиражка» не була випадковою — наклад видань складав 1000 примірників, що зайвий раз підтверджує їх пропагандистку роль.

Період «відлиги» позначився на змістовній та композиційній структурі студентського видання: цілком людяні, без ідеологічних нашарувань тексти окремих привітань з нагоди започаткування; розміщення на передовій сторінці інформації про черговий з'їзд та фото поцілунку студентів-молодят.

Інформація, розміщена у газетах, відображала економічні проблеми та наслідки війни. Так, повоєнна відбудова корпусів Житомирського педінституту силами викладачів та студентів тривала ще у 1959 р., про що довідуємося зі сторінок газети. «Живі» сліди війни не дозволяли канонізувати день 9 травня. Не будучи святковим днем, ця дата ще не фігурувала (як і конструкт «Великої Вітчизняної війни») в якості базового державного свята та основи «радянської» ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук Л. На сцені — наші товариші. Студентська молодь. № 4, С.2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).
2. Бондаренко В. До 100-річчя журналу «Студент революції» (1922-1933). <https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/stydent-revolutsii/>
3. Близнюк Л. Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 рр. *Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади*: зб. ст. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 51-60.
4. Житомирський державний університет імені Івана Франка. 100 років. Житомир: «Полісся», 2019. 244 с.
5. «За бортом вищої школи». Студентська молодь. № 3. С.4. (ДАЖО).
6. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Козюра Г. Сердечні бесіди. Студентська молодь. 1958. № 3. С.3. (ДАЖО).
8. Комарніцький О. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.). *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 32-37.
9. Комарніцький О., Комарніцька Л., Навчальна діяльність студентів Житомирського педагогічного ЗВО у 20-30-ті рр. XX ст.: практики та підсумкова атестація. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2022. № 10. С. 37-56.
10. Мартін Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939 роки). К.: Критика, 2013. 639 с.
11. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
12. Привітання з нагоди виходу видання. Студентська молодь. № 1, С.1. (ДАЖО).
13. Покалок В. Журнал «Студент революції» про навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-ті рр. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 9. С. 65-77. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM
14. Студентська молодь. Орган Житомирського державного педагогічного інституту ім. І.Я. Франка. Травень-грудень 1958-1959 рр. (ДАЖО).
15. Шевченко В. До 85-річчя журналу «Шлях освіти» (Харків, 1922). <https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/hliah-osvitu-95-rokiv/>

Радянська ідентичність в Україні:

16. За більшовицькі кадри. Орган Житомирського інституту соціального виховання. 1932-1935 рр.
17. За більшовицькі кадри. Орган Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова. №17 від 16 червня 1949 р.